INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA TABIAT FENOMENLARINING METAFORIK KONSEPTUALIZATSIYASI

Rakhmatullaeva Shakhnoza Abdurazoq qizi
rakhmatullaevashakhnoza@gmail.com
Jizzax davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi
Ingliz tili nazariyasi va metodikasi kafedrasi

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o‘zbek tillarida tabiat fenomenlarining mavhum tushunchalarni anglashga xizmat qiluvchi metaforik manba sohasi sifatidagi o‘rni tahlil qilinadi. Suv, olov, shamol, bo‘ron, yomg‘ir, quyosh va osmon obrazlari bilan bog‘liq tanlangan frazeologik hamda turg‘un metaforik ifodalar asosida manba va maqsad sohalari o‘rtasidagi konseptual mosliklar aniqlanadi. Qiyosiy-kognitiv va lingvokulturologik tahlil tabiatning fizik xususiyatlari insonning hissiy holati, ijtimoiy munosabatlari, xavf, vaqt va muvaffaqiyat haqidagi tasavvurlariga qanday ko‘chirilishini ko‘rsatadi. Bir xil konseptual modelning turli leksik obrazlarda ifodalanishi hamda shaklan yaqin birliklarning pragmatik farqlari alohida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida metaforik umumiylikni milliy-madaniy aynanlik bilan tenglashtirmaslik, etimologik taxminlarni esa sinxron semantik tahlildan ajratish zarurligi asoslanadi. Tahlil tavsifiy xarakterga ega bo‘lib, tanlangan misollar til tizimining statistik to‘liq manzarasi sifatida talqin qilinmaydi.

Kalit so‘zlar: konseptual metafora, metaforik konseptualizatsiya, tabiat fenomenlari, manba soha, maqsad soha, frazeologizm, kognitiv lingvistika, lingvokulturologiya, qiyosiy semantika, madaniy konseptualizatsiya.

Kirish

Tabiat hodisalarini ifodalovchi so‘zlar kundalik nutqda ko‘pincha bevosita ob-havo yoki fizik jarayonni bildirmaydi. “Vaziyat keskinlashdi” deyish o‘rniga olovning kuchayishi, “qiyinchilikdan chiqdi” deyish o‘rniga suv yuzasida qolish tasvirlanishi mumkin. Bunday birliklar tilning bezagi bo‘lish bilangina

cheklanmaydi: ular insonning mavhum tajribani tanish jismoniy tajriba orqali tushunishga moyilligini ko‘rsatadi.

Ingliz va o‘zbek tillarini qiyoslashda tabiat obrazi ayniqsa qulay materialdir. Suvning oqishi, olovning kuydirishi yoki bo‘ronning izdan chiqarishi har ikki til jamoasiga tanish. Ammo bir xil tajribadan hosil bo‘lgan lisoniy natija doimo bir xil emas. Ingliz tilidagi save for a rainy day ifodasi kelajakdagi og‘ir kun uchun zaxira saqlashni anglatadi; o‘zbekcha qora kunga asramoq birikmasida esa shu maqsad meteorologik emas, rang orqali kodlanadi. Demak, qiyoslash faqat tarjima ekvivalentini topish bilan yakunlanmasligi kerak.

Maqolaning maqsadi tanlangan ingliz va o‘zbek ifodalarida tabiat fenomenlarining qaysi konseptual sohalarga ko‘chirilishini, qaysi ko‘chishlar umumiy jismoniy tajribaga tayanishini va qaysi jihatlar madaniy tanlov bilan bog‘liqligini ochishdir. Avvalgi keng lingvokulturologik tavsiflardan farqli ravishda, e’tibor metaforik xaritalashning o‘ziga: manba soha, maqsad soha va ular orasidagi ma’no ko‘chishiga qaratiladi.

Nazariy asos va tahlil mezonlari

Lakoff va Johnson (1980) ilgari surgan konseptual metafora nazariyasida metafora ikki soha o‘rtasidagi muntazam bilish munosabati sifatida tushuntiriladi. Nisbatan aniq, sezgi orqali idrok qilinadigan manba soha mavhumroq maqsad sohani anglash uchun xizmat qiladi. Masalan, o‘zgarish — harakat yoki qiyinchilik — tabiiy to‘siq kabi modellarda jismoniy tajriba ijtimoiy voqelikni tasvirlashga ko‘chadi. Katta harflarda yozilgan model tadqiqotchining analitik umumlashtirishidir; u muayyan tilda aynan shu shakldagi tayyor ibora mavjudligini bildirmaydi.

Kövecses (2005) metaforadagi umumiylik va madaniyatlararo farqlanishni bir-biriga zid emas, turli darajadagi hodisalar sifatida izohlaydi. Umumiy darajada “ijobiy holat — yuqorilik” munosabati uchrashi mumkin, lekin uning muayyan tildagi ifodasi, masalan, bulutga chiqish yoki boshning osmonga yetishi orqali

berilishi farqlanadi. Sharifian (2017) madaniy konseptualizatsiya doirasida bunday obrazlar til jamoasi tajribasi va madaniy sxemalar bilan bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.

Frazeologik ifodalarni kognitiv jihatdan izohlashda ehtiyotkorlik ham talab qilinadi. Dobrovol’skij va Piirainen (2005) obrazli tilning madaniyatlararo farqlarini tadqiq etar ekan, faqat umumiy metafora formulasiga tayanish yetarli bo‘lmasligini ko‘rsatadilar. Moon (1998) esa turg‘un birikmalar ma’nosi ularning real matndagi qo‘llanishi bilan birga o‘rganilishi lozimligini ta’kidlaydi. Shuning uchun quyidagi qiyoslarda semantik yaqinlik, obrazning tarkibi va pragmatik qo‘llanish imkoniyati alohida baholanadi.

Material maqsadli tanlangan frazeologizmlar va turg‘un metaforik birikmalardan iborat. Tadqiqot korpus chastotasini hisoblamaydi, tajriba ishtirokchilaridan ma’lumot yig‘maydi va etimologik kelib chiqish haqida hujjat bilan tasdiqlanmagan qat’iy xulosalar bermaydi. Usul uch bosqichli: avval ifodaning odatiy ko‘chma ma’nosi belgilanadi; keyin fizik manba soha va mavhum maqsad soha ajratiladi; so‘ng inglizcha va o‘zbekcha ifodalar orasidagi moslik darajasi izohlanadi.

Suv: qiyinchilik, vaqt va boshqarib bo‘lmaydigan jarayon

Ingliz tilidagi keep one’s head above water ifodasi moddiy yoki hayotiy qiyinchiliklarga qaramay, faoliyatni zo‘rg‘a davom ettirishni bildiradi. Tasvirning jismoniy asosi sodda: suv ostida qolish nafas olishga to‘sqinlik qiladi, suv yuzasida boshni tutib turish esa yashab qolish imkonini saqlaydi. Metaforik xaritalashda suvning bosimi — qiyinchiliklar, suv yuzasida qolish — vaziyatni uddalash, cho‘kish xavfi — muvaffaqiyatsizlik ehtimoli sifatida talqin etiladi. Buni qiyinchilik — suvga botish xavfi modeli bilan umumlashtirish mumkin.

O‘zbek tilidagi amallab kun ko‘rmoq ma’no jihatidan yaqin bo‘lsa-da, suv obrazini saqlamaydi. Bu yerda diqqat kundalik yashash jarayoniga va unga moslashishga qaratiladi. Ikki birlikning maqsad sohasi o‘xshash, manba sohalari esa boshqa-boshqa. Bunday farq metaforik konseptualizatsiya tahlilida aynan tarjima

ekvivalentini emas, obrazning qanday ishlashini tekshirish zarurligini namoyon etadi.

Water under the bridge iborasida oqib ketgan suv o‘tgan voqealar bilan bog‘lanadi. Suvning qaytmas oqimi vaqtning ortga qaytmasligi haqidagi tasavvurni faollashtiradi. O‘zbek tilidagi o‘tgan ishga salovat ifodasi o‘tmishni ortda qoldirishga yaqin munosabatni bildiradi, lekin suv oqimi tasvirini takrorlamaydi. Shunday qilib, *Vaqt — Oqim* modeli inglizcha birlikda ochiq ko‘rinadi; o‘zbekcha muqobilda esa pragmatik, ya’ni o‘tgan voqeani qo‘yib yuborish munosabati oldinga chiqadi.

Ingliz tilidagi in hot water ifodasida suvning harorati noqulaylikni kuchaytiradi va u ijtimoiy muammoga duch kelish ma’nosiga ko‘chadi. O‘zbek tilida boshi baloga qolmoq birikmasi yaqin mazmunni ifodalashi mumkin. Bu qiyosda ham maqsad soha umumiy, ammo jismoniy manba farqli. Suv obrazining o‘zi doim ijobiy yoki salbiy emas; uning metaforik qiymatini oqish, harorat, chuqurlik va insonning shu muhitdagi holati belgilaydi.

Olov: hissiyot va ziddiyatning kuchayishi

Olovning eng muhim metaforik imkoniyati uning kuchayishi va nazoratdan chiqishidadir. Ingliz tilidagi add fuel to the fire hamda o‘zbek tilidagi olovga moy quymoq birliklari mavjud tortishuv yoki nizoni yanada keskinlashtirishni anglatadi. Har ikkala tilda yonuvchi moddaning qo‘shilishi olov kuchini oshiradi; shu fizik munosabat nizo rivojiga ko‘chiriladi. Bu yerda ziddiyat — olov, uni kuchaytiruvchi harakat — yoqilg‘i qo‘shish modeli kuzatiladi.

Mazkur moslikni faqat bir tildan ikkinchisiga ta’sir deb baholash uchun asos yetarli emas. Olovga moy yoki yoqilg‘i qo‘shishning natijasi umumiy tajribada ham ma’lum. Piirainen (2008) turli tillardagi keng tarqalgan idiomatik o‘xshashliklarni izohlashda tarixiy aloqalar bilan bir qatorda mustaqil metaforalashuv ehtimolini ham e’tiborga olish zarurligini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilidagi ichiga o‘t tushmoq birikmasi ruhiy iztirob yoki kuchli xavotirni bildiradi. Unda olov tashqi muhitda emas, insonning ichki dunyosida

tasavvur qilinadi. Ingliz tilidagi burning with anger birikmasi ham hissiy holatni yonish orqali tasvirlaydi, lekin odatiy qo‘llanish va aynan qaysi emotsiyani ifodalash jihatidan ikki birlik bir xil emas. HISSIYOT — ISSIQLIK / YONISH kabi keng modelning mavjudligi uning barcha lisoniy ko‘rinishlari to‘liq ekvivalent ekanini anglatmaydi.

Play with fire va olov bilan o‘ynashmoq ifodalari xavfli harakatning oqibatini yetarlicha hisobga olmaslikni bildiradi. Metafora olovning zarar yetkazish xususiyatidan foydalanadi: xavfli ish — olov bilan muomala, ehtiyotsizlik — u bilan o‘ynashish. Bu yerda hissiyotdan ko‘ra tavakkal va oqibat konseptuallashtiriladi. Bir manba sohaning bir nechta maqsad sohaga xizmat qilishi tabiat metaforalarining ko‘p yo‘nalishli ekanini ko‘rsatadi.

Bo‘ron va shamol: tartibsizlik hamda tashqi bosim

Bo‘ronning kuchi, yo‘nalishni o‘zgartirishi va odatiy tartibni buzishi ijtimoiy beqarorlikni tasvirlash uchun qulay asosdir. Ingliz tilidagi weather the storm ifodasi og‘ir vaziyatni bardosh bilan yengib o‘tish ma’nosini bildiradi. Bunda bo‘ron — inqiroz, unga dosh berish — qiyinchilikni yengish sifatida xaritalanadi. O‘zbek tilidagi bo‘ronga bardosh bermoq kabi erkin metaforik ifoda o‘xshash tasavvurni uyg‘otadi, ammo uni inglizcha iboraning qat’iy frazeologik ekvivalenti deb belgilash to‘g‘ri emas.

Ingliz tilidagi a storm in a teacup iborasida juda katta hodisa kichik idishga joylashtiriladi. Natijada real voqea ko‘lami va unga berilgan baho o‘rtasidagi nomutanosiblik kulgili tarzda ochiladi. O‘zbek tilidagi pashshadan fil yasamoq ifodasi ham arzimas narsani haddan ortiq kattalashtirishni anglatadi. Ikkalasida nomutanosib baho — o‘lchamning sun’iy kattalashuvi modeli mavjud, lekin biri meteorologik, ikkinchisi zoologik obrazga tayanadi.

Shamolning yo‘nalish bilan aloqasi inglizcha sail close to the wind iborasida ko‘rinadi: ifoda xavfli chegaraga yaqin ish tutishni anglatadi. Yelkanli harakat bilan bog‘liq tasvir bu metaforaga xosdir. O‘zbek tilidagi qaltis ishga qo‘l urmoq shu maqsad sohani ifodalashi mumkin, ammo navigatsiya obrazini bermaydi. Shu

o‘rinda lingvomadaniy tafovut metaforik modelning mavhum mazmunidan ko‘ra uning tarixiy faoliyatga bog‘langan tasvirida namoyon bo‘ladi.

Yomg‘ir, quyosh va osmon: salbiy ehtimoldan ijobiy hissiyotgacha

Save for a rainy day iborasida yomg‘ir kutilmagan noqulay vaziyatning belgisiga aylanadi. Zaxira yig‘ish harakati esa ehtimoliy qiyinchilikka oldindan tayyorgarlik ko‘rish bilan bog‘lanadi. O‘zbekcha qora kunga asramoq birikmasida shunga yaqin pragmatik vazifa rang orqali ifodalanadi. Ikki tilda ham kelajakdagi qiyinchilik — salbiy sharoit modeli mavjud, ammo uning til yuzasidagi obrazlari farqlanadi.

Yomg‘irning salbiy ma’noga ega bo‘lishi uning har qanday vaziyatda salbiy baholanishini bildirmaydi. Dehqonchilik bilan bog‘liq kontekstda yomg‘ir hayot, hosildorlik va baraka bilan aloqador bo‘lishi mumkin. Shu sababli bir tabiat fenomeniga “milliy madaniyatda faqat salbiy” yoki “faqat ijobiy” degan qat’iy yorliq qo‘yish nazariy jihatdan sust xulosaga olib keladi. Metaforik baho vaziyat va birikmaning o‘ziga bog‘liq.

Inglizcha a ray of sunshine iborasi quvonch yoki umid olib keluvchi insonni tasvirlashi mumkin. O‘zbekcha yuzidan nur yog‘ilmoq birikmasi esa insonning nurli, quvonchli qiyofasini ta’kidlaydi. Ikkala holatda ham YAXSHILIK / QUVONCH — YORUG‘LIK modeli faollashadi, lekin birida yorug‘likning boshqalarga ta’siri, ikkinchisida shaxsning ko‘rinishi asosiy o‘rinda turadi.

Ingliz tilidagi on cloud nine va o‘zbek tilidagi boshi osmonga yetmoq birliklari yuqori darajadagi xursandlikni anglatadi. Har ikkala ifodada quvonch fazoviy balandlik bilan bog‘lanadi. Buni QUVONCH — YUQORILIK modeli sifatida tavsiflash mumkin. Ammo cloud nine birligidagi bulut va son tasviri bilan o‘zbekcha iboradagi boshning osmonga yetishi bir xil obraz emas. Umumiy konseptual yo‘nalish turli til shakllarini birlashtirsa-da, ularning madaniy va pragmatik xususiyatlarini yo‘qqa chiqarmaydi.

Qiyosiy natijalar va muhokama

Tanlangan materialdan uch xil munosabat ko‘zga tashlanadi. Birinchi holatda manba soha ham, maqsad soha ham yaqin: add fuel to the fire — olovga moy quymoq. Ikkinchi holatda maqsad soha o‘xshash, lekin manba soha farqlanadi: save for a rainy day — qora kunga asramoq. Uchinchi holatda keng konseptual model umumiy, uning konkret ifodasi esa farqli: on cloud nine — boshi osmonga yetmoq. Bu uchlik frazeologik ekvivalentlik va konseptual muvofiqlik bir narsa emasligini ko‘rsatadi.

Kognitiv izohda yana bir nozik jihat bor: birikmaning hozirgi ma’nosi uning tarixiy kelib chiqishini avtomatik isbotlamaydi. Masalan, shamol va yelkan tasviri bilan bog‘liq ibora dengizchilikka oid bilimni faollashtirishi mumkin, lekin uning qachon va qayerda paydo bo‘lganini aniqlash uchun tarixiy manba kerak. Shuningdek, bir xil obraz ikki tilda uchrashi bevosita o‘zlashuv borligini ham isbotlamaydi.

Tadqiqotning chegarasi tanlangan misollarning ko‘lami bilan belgilanadi. Ular yordamida metaforik mexanizmlar tasvirlandi, biroq biror modelning ingliz yoki o‘zbek tilida qanchalik tez-tez uchrashi, qaysi yosh yoki ijtimoiy guruhda ustunligi haqida xulosa chiqarilmadi. Bunday savollarga javob berish uchun muvozanatlashtirilgan korpus, kontekstual belgilash va tekshiriladigan statistik mezonlar talab etiladi. Moon (1998) ta’kidlagan kontekst tamoyili aynan shu bosqichda muhimdir.

Natijalar tarjima amaliyoti uchun ham ahamiyatli. Frazeologizmni so‘zma-so‘z o‘girish ko‘pincha uning kommunikativ vazifasini buzadi; faqat umumiy ma’noni berish esa obrazli rang-baranglikni yo‘qotishi mumkin. Shuning uchun tarjimon matn vazifasiga qarab frazeologik ekvivalent, ma’no jihatidan yaqin birlik yoki izohli tarjimani tanlaydi. Konseptual xaritalash tahlili bu tanlovning nima sababdan zarurligini tushuntiradi.

Xulosa

Tabiat fenomenlari ingliz va o‘zbek tillarida mavhum tushunchalarni anglashning barqaror manbalaridan biridir. Suv qiyinchilik va vaqtni, olov ziddiyat

hamda kuchli kechinmani, bo‘ron beqarorlikni, yorug‘lik quvonchni, balandlik esa ruhiy ko‘tarinkilikni tasvirlashda qatnashadi. Ushbu munosabatlar tabiatning kuzatiladigan fizik xususiyatlaridan mavhum tajribaga ma’no ko‘chirish orqali yuzaga keladi.

Qiyosiy tahlil konseptual modelning umumiyligi uning lisoniy ifodasi ham bir xil bo‘lishini anglatmasligini ko‘rsatdi. Ayrim birliklarda obraz va ma’no mos tushadi, boshqalarida esa o‘xshash mazmun turli tabiat yoki boshqa predmet obrazlari orqali ifodalanadi. Milliy-madaniy xoslik aynan shu tanlov, baholash va qo‘llanish nuqtalarida aniqroq namoyon bo‘ladi.

Tabiat metaforalarini faqat madaniy ramzlar ro‘yxati sifatida emas, balki manba va maqsad sohalari o‘rtasidagi faol semantik munosabat sifatida o‘rganish qiyosiy tadqiqotning izohlash kuchini oshiradi. Keyingi bosqichda tanlangan modellarni korpus misollari, lug‘aviy tasdiqlar va kontekstual kuzatuvlar bilan kengaytirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dobrovol’skij, D., & Piirainen, E. (2005). Figurative language: Cross-cultural and cross-linguistic perspectives. Elsevier.
2. Granger, S., & Meunier, F. (Eds.). (2008). Phraseology: An interdisciplinary perspective. John Benjamins. https://doi.org/10.1075/z.139
3. Kövecses, Z. (2005). Metaphor in culture: Universality and variation. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511614408
4. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors we live by. University of Chicago Press.
5. Moon, R. (1998). Fixed expressions and idioms in English: A corpus-based approach. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780198236146.001.0001

6. Piirainen, E. (2008). Figurative phraseology and culture. In S. Granger & F. Meunier (Eds.), Phraseology: An interdisciplinary perspective (pp. 207–228). John Benjamins. https://doi.org/10.1075/z.139.20pii
7. Piirainen, E. (2008). Phraseology in a European framework: A cross-linguistic and cross-cultural research project on widespread idioms. In S. Granger & F. Meunier (Eds.), Phraseology: An interdisciplinary perspective (pp. 243–258). John Benjamins. https://doi.org/10.1075/z.139.22pii
8. Sharifian, F. (2017). Cultural linguistics: Cultural conceptualisations and language. John Benjamins. https://doi.org/10.1075/clscc.8